

השנים המבולבלות- על שנותיה הראשונות של "הפועל" תל אביב

כפיר פרנקל/ אייל גרטמן

1- מהיכן מתחילים?

בערב פורים שנת תרפ"ג, התכנסו כעשרים חברים-פועלים, בשכונת נווה שאנן שבתל-אביב להקים איגוד פועלים מיוחד לספורט: "הפועל" בתל אביב הגיע בימים אלה לשנת הבר-מצווה. פורים 1923 הוא יום יסודו... בדירת אחד החברים בנווה שאנן בתל אביב נתכנסו- כעשרים פועלים שיזמו להקים איגוד פועלים מיוחד לספורט... אסיפה זו הצטיינה במעשיותה. נאומים נלהבים לא הושמעו בה, גם ויכוחים לא הסעירוה... ביחס לשם היו כמה הצעות: 'ק.ס.פ.'- ראשי תיבות של קלוב ספורט פועלי וכו'. אך השם 'הפועל' נתקבל על דעת כולנו.¹ כך כתב אברהם עשני בעיתון "דבר" בערב פורים שנת 1936 לרגל הגעתה של "הפועל" תל-אביב לשנת הבר מצווה שלה. כעבור כמה חודשים בתום תקופת חגי תשרי (כ"ג תשרי תרפ"ד) הונפקו בתל-אביב פנקסי החבר של האגודה. בארכיון מכון וינגייט נמצא פנקס החבר של אברהם עשני מ"הפועל" תל-אביב שמספרו הנקוב הוא מספר שתיים.² כוונת מאמר זה היא לשפוך אור על שנותיה הראשונות של הפועל תל אביב נסיבות הקמתה ואופייה האידאולוגי כמועדון ספורט עצמאי. כל זאת מיום העדות הראשונה על קיומה במרץ 1923 ועד לראשית שנת 1927 בה הצטרפה קבוצת הנוער "אלנבי" לקבוצת הכדורגל של "הפועל" תל-אביב. כדי לעשות כן נשחזר את ציר הזמן כפי שהדברים קרו באמת על פי הידוע לנו מאירועי אותה תקופה.

2- על היסטוריוגרפיה ועל ספורט

החל מהמחצית השנייה של המאה העשרים, במסגרת חקר התרבות, מבליטים חוקרים רבים תחומים שבעבר נחשבו לחסרי חשיבות במחקר היסטורי. מדובר בעיקר בתחומי תרבות המכונה 'פופולרית' או 'עממית'. שינוי זה משקף את ההכרה בתשתיות העמוקות של החברה והתרבות ואת תרומתן למחקר ההיסטורי. בבוא ההיסטוריון להבחין בין מה שהוא עיקרי למחקר לבין מה שהוא שולי לו, הוא נדרש לראייה עמוקה יותר, מסוג חדש, שכן המרחב שהוא בודק אינו נמצא רק בהיבט לאורך אלא גם לרוחב. ניתן לשער כי העובדה שהחוקר נוטה לכיוונים הנחשבים לפופולריים משפיעה גם על מידת מערבותו בחברה, או לפחות על מידת רצונו להיות מעורב בה.³ ואכן, הספורט כחלק מלימודי התרבות זוכה לתשומת לב מחקרית רבה יותר ויותר. באוניברסיטאות רבות בעולם קיימות מחלקות להיסטוריה של הספורט, והמחקר האינטר-דיסציפלינרי מאפשר התמקדות בספורט מזוויות שונות.⁴ לעומת זאת, המחקר ההיסטורי בתחום הספורט בישראל לוקה בחסר אם כי בשנים האחרונות קיימת מודעות ורצינות בכל הנוגע להיסטוריה של המועדונים הגדולים והוותיקים בישראל שמבקשים כעת להקפיד ולשמר את עברם ואת תחילת שנות פעילותם. פורץ הדרך בתחום הזיכרון ההיסטורי הישראלי, היה הד"ר חיים קאפומן שכתב בשנת 1994 דוקטורט ראשון מסוגו העוסק בספורט כנושא המחקר ההיסטורי.⁵ קאפומן חקר את תחילתה של פעילות ספורט הפועלים בארץ-ישראל ואת הקמתה של ההתאגדות לתרבות גופנית "הפועל". במאמר "היסטוריה של הספורט: ישראל מול העולם" (2006), מתאר קאפומן: "כל מי שבודק את תיעודו המסודר של הספורט הארץ-ישראלי והישראלי ואת המחקר המסודר אודותיו, נדהם לראות עד כמה הוזנח תחום זה. מעט הוא

¹ עשני אברהם, "דבר", 16.3.1936, "לתולדות הפועל תל אביב", עמוד 9.

² כרטיס החבר של אברהם עשני- קלוב ספורטיבי הפועל (1923), ארכיון מכון וינגייט, תיק 09.1-91.

³ גרטמן אייל (2006), "האדם המשחק: ספורט וההיסטוריון", בתוך: זדוף נועם, חותם יותם, שמידט מתיאס (עורכים), היסטוריה

כשליחות אסופת מאמרים לכבודו של משה צימרמן במלאת לו ששים, ירושלים: מאגנס, עמוד 68.

⁴ גרטמן אייל (2006), "לאן הלכו 'הכוח' ו'בר כוכבא': עולי מרכז אירופה בספורט הישראלי", בתוך: חותם יותם, צימרמן משה (עורכים),

בין המולדות: היקים במחוזותיהם, ירושלים: מרכז זלמן שזר, עמוד 265.

⁵ קאפומן חיים (1993), "הפועל" בתקופת המנדט (1923-1936), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, חיפה: אוניברסיטת חיפה.

פרסומם של מאמרים וספרים בעלי אופי אקדמי. כתבי העת להיסטוריה התעלמו שנים ארוכות מתחום הספורט, והאקדמיה בארץ התייחסה אליו בהתנשאות וראתה בו נושא לא ראוי.⁶ המודעות ההיסטורית הלוקה בחסר בחברה הישראלית הביאה לכך שגם לגבי שנת הקמתה של "הפועל" תל-אביב קיימות גרסאות שונות. בגליון מיוחד של הירחון "גורן-כידון" בהוצאת מרכז "הפועל" נקבעה שנת 1925 כשנת ההקמה של "הפועל" תל-אביב, בעוד שמועדון הכדורגל של "הפועל" תל-אביב קבע את שנת 1927 כשנת ייסודו של המועדון. מחקרו של קאופמן שעסק בהקמת "הפועל" חיפה, מציין כי "הפועל" תל-אביב הוקמה בשנת 1923. במאמר זה ננסה לעמוד על סתירה זו בתאריכים ולנסות להסבירם.

3- אחרי המלחמה הגדולה - ספורט פועלים ויהודים

כאמור, באסיפה אותה מתאר עשני לא הושמעו נאומים נלהבים והוחלט לגשת לעצם העניין. החברים בחרו "ועד פועל" שהוטל עליו לבוא במגע עם מוסדות ההסתדרות. אך יתרה מזאת "הדאגה העיקרית היתה - להשיג כדורגל, כי הפרוטה לא היתה מצויה בכיסנו."⁷ בחודש אפריל 1950 התפרסם גליון מיוחד של הירחון "גורן-כידון" בהוצאת מרכז "הפועל",⁸ שהוקדש לנושא: "עשרים וחמש שנות 'הפועל' בתל-אביב". למרות ששנת ההקמה של "הפועל" תל-אביב לפי הגליון המיוחד היא שנת 1925, בגליון זה מובאים עדותיהם של עיתונאי הספורט הבכיר מאיר בניהו,⁹ והעסקן הבכיר של "הפועל" תל-אביב אריה בן-גד,¹⁰ ושניהם מעידים ומספרים את סיפור ההתארגנות של "הפועל" תל-אביב, בשנת 1923. העדות של בניהו מחזקת את הדברים שפרסם עשני ב"דבר" בשנת 1936. בדומה לעשני גם בניהו שוזר בעדותו את התרבות יחד עם המשחק ומזהה את המצוקה הכלכלית של החברים לרכוש את אותו כדור. וכך הוא מספר את עדותו האישית: "בדירת המרכז לתרבות של הסתדרות העובדים העבריים ברחוב אלנבי מול רחוב ביאליק ישבנו קבוצת חברים של חוג דרמטי (ממנו התפתחה במרוצת הזמן תיאטרון אהל) והנה אנו שומעים רעש. מיהרתי לחדר השני וראיתי תמונה זו: מזכיר ועדת התרבות מחזיק בידיו רשת וכדורגל (אם אפשר לקרוא בשם זה את העטיפה החיצונית של כדור ממולא סמרטוטים) וצועק אל חבר אחר ששמו עשני: -- לכו לכם לכל הרוחות. איני רוצה לראותכם פה. עשני סיפר באותו מעמד שהם יסדו קבוצה לכדורגל בשם הפועל ומאין מקום אחר שמו את 'רכושם' בארון של ועדת התרבות. ברי לו שכאן מקומו."¹¹

לא בכדי הבחין בניהו בהתלהבות, ברוח המהפכה וביצירת קשר ישיר בין תרבות, ספורט וחזון סוציאליסטי בדומה לאגודות ספורט פועלים שהתמסדו באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה. התלהבות זו של עשני וחבריו להקים קבוצת ספורט לפועלים, שאבה ללא ספק את השראתה מהתפתחות "ספורט הפועלים" באירופה באותה תקופה. קצת רקע היסטורי, מראשית המאה התשע-עשרה החלו לקום ברחבי אירופה תנועות ספורט לאומיות שמטרתן להכין את האזרחים ובעיקר את בני הנוער להכשרה קדם צבאית בכדי שיוכלו להגן על עצמאות מדינתם. תנועות

⁶ קאופמן חיים (2006), "היסטוריה של הספורט: ישראל מול העולם", דינמי און ליין (19), נתניה: מכון וינגייט.

⁷ עשני אברהם, "דבר", 16.3.1936, "לתולדות 'הפועל' תל אביב", עמוד 9.

⁸ הירחון "גורן-כידון" התפרסם באופן קבוע (פרט למספר פעמים בהם התפרסם אחת בחודשיים) על-ידי מרכז "הפועל" מחודש מרץ 1948 ועד חודש ספטמבר 1951.

⁹ מאיר בניהו (1896-1981) מוותיקי קופת-חולים, מייסדו ועורכו הראשי של ירחון הבריאות "איתנים" ואחד מכתבי הספורט הוותיקים בישראל. בניהו השתתף גם בפרסום ספרי ספורט במהלך השנים, הבולטים שביניהם: "חוק- ספר הבריאות ותרבות הגוף (1948)"; "אנציקלופדיה לספורט ולתרבות הגוף" (1959). במאמר של מאת ישראל פז "הספורט בעיתונות הכתובה בארץ-ישראל ובמדינת ישראל", נכתב: "ב-1928 החל מדור ספורט להופיע ב'הארץ', בעריכת מאיר בניהו, חבר מרכז קופת חולים ואיש 'הפועל'. המדור הופיע אחת לשבועיים ונראה כי אהדתו האישית לספורט של עורך 'הארץ' דאז, ד"ר משה גליקסון, סייעה לקיומו של מדור זה בעיתון 'הכבד והרציני'. בראש מערכות העיתונים עמדו אנשי חזון, ודברים בטלים כדיווח על הספורט לסוגיו השונים נחשבו לא מתאימים לעיתונים רציניים העוסקים בעניינים 'הרי גורל'. משנכתב מדור הספורט הראשון ב'הארץ', הופעת כל היתר היתה רק שאלה של זמן, בדרך ללגיטימציה מוחלטת של הספורט גם בעיתונים אחרים." (ראו: פז ישראל, "הספורט בעיתונות הכתובה בארץ-ישראל ובמדינת ישראל", בתוך: קאופמן חיים וחגי חריף (עורכים), תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומכון וינגייט, עמוד 345.

¹⁰ אריה בן-גד (1904-1974) היה חבר מועצת פועלי יפו הראשונה ולאחר מכן מילא מספר תפקידים ציבוריים ביניהם: מזכיר הסתדרות הבנין; מנהל לשכת העבודה בתל אביב; מנהל מחלקת הביטוח של סולל בונה ועוד. שימש כמזכיר מרכז "הפועל" בשנים 1933-1935.

¹¹ בניהו מאיר (1950), "מימיו הראשונים של 'הפועל' בתל-אביב", גורן כידון (אפריל-מרץ, 25-26), תל-אביב: מרכז "הפועל", עמוד 12.

הספורט הלאומיות עשו שימוש בענף ההתעמלות כענף המכונן והעיקרי בהן עסקו.¹² עם זאת, המאבק הפוליטי והכלכלי שהביא להקמתם של ארגוני פועלים בסוף המאה התשע-עשרה, הביא גם להקמת אגודות ספורט פועלים ולטיפוח הרעיון של "ספורט פועלים" ייחודי. ארגוני הספורט הפועלים קמו באירופה בסוף המאה התשע-עשרה, מתוך הנחה שהפועלים זקוקים לתנעה ספורטיבית משלהם, הן בגלל צרכיהם המיוחדים לשיפור בריאותם, והן כמכשיר המאגד סביבו פועלים צעירים המתקשרים בדרך זו אל תנועת הפועלים הסוציאליסטית, הלוחמת על זכויותיהם ועל האינטרסים שלהם.¹³ תהליך זה התחיל בעת ובעונה אחת בארצות רבות. חלוצת הקשרים הבין-לאומיים בספורט הפועלים היתה בלגיה. ב-1913 נערך בגנט קונגרס שייסד פדרציה הבין-לאומית של ארגוני ספורט הפועלים (לפדרציה הצטרפו אנגליה, גרמניה, בלגיה, צרפת, אוסטריה). מלחמת העולם הראשונה (1914-1918) שמה קץ לפעולות הפדרציה, ורק עם סיומה התחדשה פעילותו של הארגון הבין-לאומי. בשנת 1920 התכנסו בלוצרן, שוויץ, נציגים מאנגליה, פינלנד, גרמניה, שוויץ, צרפת וצ'כיה, והכריזו על הקמת "אינטרנציונל הסוציאליסטי של ספורט הפועלים" (*Sozialistische Arbeiter Sport Internationales, SASI*, להלן: "סאס"י). הסאס"י ראה עצמו כמענה וכמתחרה לספורט האולימפי,¹⁴ שנחשב כבורגני. כפועל יוצא מכך אירגן הסאס"י בין מלחמות העולם שלושה "משחקים אולימפיים פועליים" (פרנקפורט-1925; ווינה-1931; אנטוורפן-1937) שהיו תחליף למשחקים האולימפיים, ומספר המשתתפים שלהם היה גדול בהרבה.¹⁵

במקביל לסאס"י הוקם באותה שנה 1921 ארגון "אינטרנציונל הספורט האדום" (*Red Sport International -RSI*). ארגון זה היה ארגון גג לכל אגודות ספורט הפועלים הקומוניסטיות באירופה אך בעיקר היה פלטפורמה ארגונית לספורט בברית-המועצות. בתשובה לאולימפיאדות הפועלים הם קיימו ספרטקיאדות (כינוסי ספורט שנערכו בברית-המועצות ובארצות שבהשפעה קומוניסטית), ובין שני הארגונים של ספורט הפועלים נוצרה מערכת יחסים עכורה עד אמצע שנות השלושים, בהם עלו הכוחות הפשיסטים במרכז אירופה. באולימפיאדה שאירגן הסאס"י באנטוורפן (1937), לקחו חלק גם ספורטאי ארגון ספורט הפועלים האדום.¹⁶

בדומה לתנועות ספורט הפועלים שהוזכרו, התהוותה גם תנועת ספורט הפועלים היהודים. רוב הצעירים בעלי הרקע הספורטיבי שהקימו את "הפועל" תל-אביב עלו בעלייה השלישית מברית-המועצות או מפולין. כך, שבמידה רבה חיפשו המהגרים החדשים להמשיך לקיים את הפעילות הספורטיבית-פועלית אותה הכירו מארצות מוצאם. זאת ועוד, אגודות ספורט יהודיות סוציאליסטיות, שתכליתן לקרב בני נוער יהודים לרעיונות אלה, נוסדו בעיקר בפולין באותה עת. פולין הייתה בתקופה זו המדינה עם מספר היהודים הגדול ביותר, ובאופן טבעי שדה המאבק העיקרי של הזרמים היהודים השונים. תנועת ה"בונד" ייסדה בפולין אגודת ספורט גדולה של פועלים בשם

¹² שתי "תנועות מתעמלים" בלטו במיוחד בתהליך להשגת העצמאות של מדינתם: "תנועת המתעמלים הגרמנית", וה-"סוקול"- תנועת המתעמלים הציכוסלובקית. **תנועת המתעמלים הגרמנית** (*Deutsche Turnerschaft*) נוסדה על-ידי פרידריך לודוויג יאהן (1852-1778) (Jhan) יאהן, ראה בהתעמלות מכשיר רב-עוצמה לאיחוד הנסיכויות הגרמניות ולהכשרת הנוער לקראת המאבק הלאומי הצפוי לשחרורה של פרוסיה מהכיבוש הצרפתי. המתעמלים, ביצעו תרגילי-גוף במגרשים מיוחדים תוך שימת דגש על טיפוח משמעת, סולידאריות חברתית ורגשות פטריוטיים; ה-"סוקול" (*Sokol*) נוסדה על-ידי מירוסלב טירש (1884-1832). במסגרת ה"סוקול" נפגשו המוני אנשים באזורים פתוחים ותרגלו התעמלות המונית, שבה ההמון זו בהתאם לאדם אחד שמניע אותם. סגנון וצורת ההופעה של מפגנים אלה, השפיעו רבות על מפגני התעמלות המונית ברחבי העולם. למעשה היה מדובר באירוע פוליטי- כל התכנים והסמלים שירתו את הרעיון הלאומי. פעילות ה"סוקול" השפיעה על התעוררות הלאומיות במחוזות בוהמיה ומוראביה, במאבק לעצמאות מהקיסרות האוסטרו-הונגרית. להרחבה אודות נושא זה, ראו: Roberts G.C., "the Rise of European and Its Effect on the Pattern of Physical Education and Sport", in: E.F. Zeigler (Ed) **History of Sport and Physical Education to 1900**, Champaign, IL, 1973. Pp. 310-313.

¹³ גיל עמנואל, **פרקים לתולדות תנועת ספורט הפועלים היהודים באירופה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם**, נתניה: מכון וינגייט, 1977, עמוד 45.

¹⁴ **הוועד האולימפי הבינלאומי** (*International Olympic Committee-I.O.C*)- הגוף העליון של התנועה האולימפית, בחסותו מתקיימים המשחקים האולימפיים. הוועד נוסד בפריז ב-23 ביוני 1894, בקונגרס של אנשי חינוך גופני ביוזמתו של הברון פייר דה קוברטן.

¹⁵ Riordan James (1996), "Introduction", in: A. Kruger and J. Riordan (Eds.) **the Story of Worker Sport**, Champaign, IL: Human Kinetics, pp. vii.

¹⁶ להרחבה ראו: Riordan James (1996), *Worker Sport within a Worker State: The Soviet Union*, in: A. Kruger and J. Riordan (Eds.), **the Story of Worker Sport**, Champaign, IL: Human Kinetics, pp. 43-65; Keys Barbara (2003), *Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s*, *Journal of Contemporary History*, 38 (3), pp. 413-434.

"מארגנשטערן",¹⁷ שהתחרתה בציבור היהודי כנגד "מכבי" הציונית ובתקופה מסוימת גם כנגד "הפועל" הציונית-סוציאליסטית. מפלגת פועלי ציון-שמאל הקימה את אגודת ה"גויזדה-שטרן".¹⁸ כך שלמעשה, הקמת "הפועל" תל-אביב היתה קשורה אפוא לחלק מתהליך שהתרחש הן במדינות רבות באירופה והן בעולם היהודי באותה התקופה. עיקרו של התהליך היא הקמתן של אגודות ספורט נפרדות לפועלים, שייחדו עצמן מהספורט הכללי-בורגני.

4- משבר העלייה השלישית – הקבוצה של עשני 1923-1924

העלייה השלישית (1919-1924) התאפיינה בגידול משמעותי של ציבור הפועלים. על פי מפקד "ההסתדרות" שנערך ב-1922, הפועלים שהגיעו בתקופת העלייה השלישית מנו כ-6.2% מסך הפועלים בא"י (שמנו 14,500 איש), כשסך כל היהודים בארץ-ישראל בשנה זו מגיע ל-84,000 איש.¹⁹ הפועלים התגבשו לקבוצות גדולות ומאורגנות כמו הפלוגות השונות של "גדוד העבודה", קיבוצי "השומר צעיר" ואחרות, עבדו בעיקר בבניין, בסלילת כבישים וחלקן פנו להתיישבות חקלאית. גולת הכותרת של התארגנות הפועלים בתקופה זו היתה יסוד "ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל" (להלן: "ההסתדרות") בדצמבר 1920.²⁰ תוך זמן קצר לאחר הקמתה הפכה "ההסתדרות" לגורם הפוליטי המגובש ביותר ביישוב היהודי בארץ-ישראל. היא ראתה עצמה כארגון שנועד למלא את כלל משימותיה של החברה הארץ-ישראלית: היא עסקה בקליטת עלייה ובהתיישבות, הקימה שיכונים עובדים, יצרה משק עצמאי על-ידי הקמת 'חברת העובדים' וקיבלה על עצמה את הדאגה למכלול צרכיו האישיים, התרבותיים והרוחניים של העובד. הקמת ארגון ספורט של פועלים עלתה בקנה אחד עם יעדיה העקרוניים של ההסתדרות. עם זאת, בדומה להנהגות ארגוני הפועלים באירופה, היחס של הנהגת ההסתדרות לספורט בכלל ולכדורגל בפרט, היה אמביוולנטי, ולעיתים מזלזל ובוטה.²¹ ראוי לציין, כי להבדיל מצעירי העלייה השנייה (1904-1914) היה לרבים מאנשי העלייה השלישית (1919-1924) רקע ספורטיבי קודם, שכן כאמור, לאחר מלחמת העולם הראשונה החל להתפתח הספורט היהודי במזרח אירופה. זאת ועוד, בשנות העלייה השלישית חלה התפתחות גדולה במגזר העירוני היהודי בארץ-ישראל, בעיקר בתל-אביב. היתה זאת הטריטוריה העירונית היחידה בארץ-ישראל שהתנהלה על-ידי נציגים יהודיים שנבחרו בצורה דמוקרטית, והשפה העברית הונהגה בה רשמית. בתוך ארבע שנים (1920-1923) גדלה תל-אביב פי 10 (!) - מ-2,000 ל-20,000 נפש. צמיחה זו הביאה אלפי פועלים לעיר, ובמחצית השנייה של שנת 1922 הפכה תל-אביב לריכוז הראשון במעלה בארץ של פועלים עבריים.²² נוסף לכך החלו להתרכז בעיר מוסדות ציבוריים, הן כלכליים והן תרבותיים, כמו הוועד-הפועל של "ההסתדרות", מרכזי מפלגות, מערכות עיתונים (עיתון "הארץ" עזב את ירושלים והחל להופיע בתל-אביב), סופרים, אנשי-רוח ומורים, וראשיתה של פעילות יוצרת בתחומי המוסיקה והתיאטרון, ולעניינו הקמת קלוב ספורטיבי לפועלים.²³

אם כן, השנים 1920-1922 היו שנות צמיחה כלכלית מזורזת, אבל בשנת 1923 חל שינוי לרעה ובלטו כמה תופעות שליליות המצדיקות את ההגדרה שפל (או מיתון): בראש ובראשונה גדל מספר היורדים מהארץ מממוצע של כמה

¹⁷ Gechman, R. (1999), "Socialist Mass Politics through Sport: The Bund's Morgenshtern in Poland 1926-1939", *Journal of Sport History*. pp 326-352

¹⁸ גלילי יאיר, קאופמן חיים (2009), ספורט, אידיאולוגיה ציונית ומדינת ישראל, **סוגיות חברתיות בישראל**, 8, עמוד 14. כמו כן ראו: בלקינג, ד' (2002), "מרכסיזם מול יהדות השרירים: הספורט היהודי בפולין", **בתנועה** (ה), עמודים 149-159.

¹⁹ ראה נתונים אצל אבן שושן צבי (1966), **תולדות תנועת הפועלים בא"י**, ב', תל-אביב: עם עובד, עמודים 20-18, 128-129, 180-183; גלעדי דן (1973), **היישוב בימי העלייה הרביעית, בחינה כלכלית ופוליטית**, תל-אביב: עם עובד, עמודים 36-38, 50-53, 280-281.

²⁰ אודות ראשית "ההסתדרות", ראו: צחור זאב (1982), **בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה**, ירושלים: יד יצחק בן צבי;

²¹ ספורט הפועלים התנהל במקביל לוויכוח בין מנהיגי תנועת הפועלים והאינטלקטואלים שלה על משמעותו וכדאיותו. כאמור, היו לו מתנגדים לא מעטים - ובעיקר לכדורגל - שניסו להבאיש את ריחו, להרחיבה ראו: בן-פורת אמיר (2007), **מרקס באנפילד - מבוכותו של הקשר השמאלי**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמודים: 45-49, 51-52.

²² "**חיפה האדומה**" - זהו כינוי שדבק בעיר-הנמל עקב המרכזיות וההגמוניה של תנועת-העבודה ו"ההסתדרות" בעיר לאורך עשרות שנים. אך כינוי זה החל להיות מקובל רק בשנות השלושים והארבעים. נקודת המפנה ממנה החלה להתפתח בחיפה ההגמוניה "האדומה" היא מינויו של אבא חושי למזכיר מועצת הפועלים בעיר בשנת 1932. להרחבה ראו: דה-פריס דוד (1999), **אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמודים 311-320.

²³ גלעדי דן, נאור מרדכי (1990), **ארץ ישראל במאה העשרים, מיישוב למדינה 1900-1950**, תל-אביב: משרד הביטחון, עמודים 139-140.

מאות בשנים הקודמות ל-3,500 שהיו כ-40% מהעלייה באותה שנה. שנית, מספר המובטלים, שהיה נמוך יחסית עד אז, עלה פי 3 ויותר באותה שנה (כ-4,000 מובטלים, כמחציתם בתל-אביב). שילוב זה של ירידה ואבטלה, גרם לתחושה של אבדן אמונה בהצלחת המפעל הציוני, והיה בו משום שינוי דרסטי לרעה בהשוואה לתקוות מרקיעות השחקים בראשית התקופה.²⁴ המשברים הביאו לאבטלה ופנאי מאונס, שנוצל על-ידי הפועלים לפעילות ספורטיבית ובמרכזה משחק הכדורגל, שנעשה פופולארי לאחר הכיבוש הבריטי של ארץ-ישראל.²⁵ ברוח דברים אלה התכנסו עשני וחבריו בערב פורים 1923, וכך מתאר עשני את המאורע שלוש-עשרה שנים לאחר מכן: **"הפועל' בתל אביב הגיע בימים אלה לשנת הבר-מצווה. פורים 1923 הוא יום יסודו. ברצוני לציין את התאריך הזה במלים מועטות וכדאי ששאר החברים, שהיו בין המייסדים והמתחילים ימלאו אחרי דברי. בדירת אחד החברים בנווה שאנן בתל אביב נתכנסו- אחרי שובם מתחרות כדורגל ב'המכבי'- כעשרים פועלים שיזמו להקים איגוד פועלים מיוחד לספורט. אסיפה זו הצטיינה במעשיותה. נאומים נלהבים לא הושמעו בה, גם ויכוחים לא הסעירוה, לא היה צורך בכך. כולנו היינו מאוחדים. חברים פשוטים היינו, מן השורה, לא עמוסים ביראת כוח הסתדרויות ומפלגות, וממילא לא הוצרכנו לקבוע עמדות והשקפות, ונודה על האמת: על הנואמים לא נמנינו ולשונונו מתנהלת בכבדות קצת ... קרבנו, איפוא, מיד לענין ולעצם ההכנות. נוקב השם, תוקנו כמה תקנות, נבחר ועד שהוטל עליו לבוא במגע עם מוסדות ההסתדרות. ברם, הדאגה העיקרית היתה- להשיג כדורגל כי הפרוטה לא היתה מצויה בכיסנו, לא עליכם. שנת 1923 זכורה כשנת מצוקה. פועלים מחוסרי עבודה התפרנסו אז על הלוואה בסכום 24 גרוש לשבוע. בכל זאת נקבע המועד למשחק הראשון. ביחס לשם היו כמה הצעות: 'ק.ס.פ.'- ראשי תיבות של קלוב ספורט פועלי וכו'. אך השם 'הפועל' נתקבל על דעת כולנו. המגע עם ההסתדרות- פירושו: קודם כל מו"מ עם ועדת התרבות דוקא, שכן מוסד הדואג לתרבות הרוח חייב- לדעתנו- לדאוג גם לתרבות הגוף של הפועל. אמנם, העתיד הקרוב הוכיח לנו שעסקני ועדת התרבות הבינו את תפקידם אחרת לגמרי, ועל זה עוד יסופר בהזדמנות אחרת ... ישיבת היסוד הזו לא ארכה, גם לא הצטיינה בחגיגות יתירה, ובכל זאת יצאנו ממנה מלאי סיפוק ואמונה בעתיד האיגוד החדש ובהתגשמות רעיוננו."**²⁶ אם כן, ההתארגנות עליה מספר עשני שהתחילה להתגבש במהלך שנת 1923 התאימה את עצמה ל"רוח הזמן" באותה תקופה, התפתחותה של תנועת העבודה בארץ-ישראל גרמה גם להקמת מועדוני ספורט פועלים. ואכן, המציאות הכלכלית הקשה שהתפתחה בארץ-ישראל בשלהי העליה השלישית, הביאה לאבטלה של הפועלים, שהביאה אותם לראשונה לנסות וליצור קלוב ספורטיבי של פועלים כהתארגנות נפרדת, וזאת בניגוד לכוונתה המקורית של הסתדרות "המכבי" ליצור ספורט על-מעמדי למען האומה כולה,²⁷ על כך נרחיב בהמשך.

העדות הראשונה המתועדת בעיתונות הארץ-ישראלית המדווחת על משחק כדורגל של קבוצת "הפועל" תל-אביב היא הידיעה המופיעה בעיתון "הארץ" מיום הרביעי לאפריל 1924 והיא מספרת על כך שנבחרת המשטרה הבריטית ניצחה את קבוצת "הפועל" בתוצאה 2:1.²⁸ לאחר הדיווח על המשחק ב"הארץ" נפסקה ככל הנראה הפעילות בסניף "הפועל" תל-אביב לתקופה של מספר חודשים, בשל המשבר הכלכלי ששרר בארץ-ישראל באותה תקופה. בעדותו

²⁴ שם, עמוד 141.

²⁵ אודות התפתחות הכדורגל בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי, ראו: גלילי יאיר, חריף חגי (2004), "ספורט ופוליטיקה בארץ-ישראל, 1918-1948: הכדורגל כמראה המשקפת את היחסים בין היהודים לבין הבריטים, בתנועה 7 (1-2), עמודים 56-78; גלילי יאיר, קאופמן חיים, דיווחים על משחקי כדורגל בעיתונות העברית בתקופה העזיתמאנית ובראשית התקופה המנדטורית (1906-1928), קשר (45), תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2013, עמודים 32-40.

²⁶ עשני אברהם, "דבר", 16.3.1936, "לתולדות הפועל תל אביב", עמוד 9.

²⁷ "ההסתדרות הלאומית מכבי"- ב-1903 הוקמה "תנועת המתעמלים היהודית" (Judische Turnerschaft) שהיתה ארגון-גג לאגודות ההתעמלות והספורט היהודיות שקמו בארצות דוברות גרמנית, ולמעשה היתה דגם מוקטן של עמיתתה הגרמנית. בהקשר זה, סיסמתו המפורסמת של נורדאו, בקונגרס הציוני השני (1898) אודות "יהדות השרירים", לא היתה אלא התרגום הציוני של ההלכה הלאומית הגרמנית. ב-1921 הוקם בצי'כיה ארגון "מכבי העולמי", שהיה ארגון-גג לאגודות התעמלות וספורט יהודיות-לאומיות. ההבדל בין "תנועת המתעמלים היהודים" וארגון "מכבי העולמי" נעוץ בזהות הציונית המפורשת של "מכבי העולמי". להרחבה ראו: קאופמן חיים (1998), "אגודות הספורט הציוניות-מספורט לאומי לספורט פוליטי", זמנים, 63, עמודים 81-91. בן-ישראל טלי (2010), מהלכה למעשה- סיפורה של תרבות הגוף בתרבות הארץ-ישראלית, תל אביב: מכון מופ"ת, עמודים 30-39.

²⁸ חסר שם, "הארץ", 4.4.1924, ביפו ובתל-אביב (בספורט), עמוד 3.

של עשני ב"דבר" יש אזכור לאותו משבר כלכלי, לדבריו: **"נוקב השם, תוקנו כמה תקנות, נבחר ועד שהוטל עליו לבוא במגע עם מוסדות ההסתדרות"**, אבל **"ברם, הדאגה העיקרית היתה- להשיג כדורגל כי הפרוטה לא היתה מצויה בכיסו, לא עליכם"**.²⁹ בגליון המיוחד של גורן-כידון לרגל 25 שנות "הפועל" תל אביב, מופיעה עדות נוספת מאת אריה בן-גד (1904-1974) שהיה מבכירי העסקנים של "הפועל" תל-אביב בכלל ושל קבוצת הכדורגל בפרט במשך עשרות שנים, החל משנות העשרים ועד שנות השישים. בן-גד נזכר ממרחק הזמן: **"ניצני הארגון הראשון של 'הפועל' בתל-אביב לא האריכו ימים. מרבית החברים נחלצו ויצאו לעבודת הטבק בגליל העליון וכך נתפרדה החבורה וההתפתחות נבלמה בעודה באיבה"**.³⁰ אם כן, לפי עדותו של בן-גד ההתארגנות הראשונה של "הפועל" תל-אביב "נתפרדה" עקב יציאת החברים לעבודת הטבק בגליל-העליון. העלייה בגידול הטבק בארץ-ישראל, שהביאה להגברת הביקוש לידיים עובדות, חלה באמצע שנת 1924, ובהתחשב בעובדה ששיאו של קטיף הטבק הוא באביב נראה שמרבית חברי סניף "הפועל" תל-אביב יצאו ממנה בתקופה זאת של משבר כלכלי כדי לעבוד בעבודות הקטיף. העדות הבאה להתחדשות הפעילות בסניף "הפועל" תל-אביב היא מחודש פברואר 1925, שזוהי כבר תקופת העלייה הרביעית.³¹

סיכום ביניים: בדיקת זיכרונותיהם של מקימי "הפועל" תל-אביב מראה בבירור כי האבטלה היתה גורם מרכזי ברצונם להקים אגודת ספורט. האבטלה יצרה פנאי, שנוצר לפעילות ספורטיבית ובמרכזה משחק כדורגל. בחודש ניסן תרפ"ז (אפריל 1927) יצא הגליון הראשון של כתב עת "עזנו" שהתפרסם על ידי מרכז "הפועל" לפרקים עד לשנת 1948.³² למעשה זהו הפרסום הראשון של מרכז "הפועל" שפרסם לאורך השנים אין ספור ספרי הדרכה, מגזינים של ספורט ועוד. בגליון "עזנו" כותב הד"ר משה גובשויב את זיכרונותיו ארבע שנים קודם לכן, קרי שנת 1923.³³ זוהי העדות המוקדמת ביותר הקרובה לזמן האירוע ובה מאשש ד"ר גובשויב את הכתוב לעיל, אודות הקמת "הפועל" בתל-אביב: **"הייתי בין החברים הראשונים של 'הפועל' עוד לפני ארבע שנים בזמן הוסדו בתל אביב. התחלת 'הפועל' היתה מצערת. התאספו כמה בחורים פועלים יסדו קלוב ספורטיבי וכינוהו בשם 'הפועל'".**³⁴ אם כן, לפנינו עדות נוספת המחזקת את הידיעה שסניף "הפועל" תל-אביב הוקם לראשונה בשנת 1923, העדות מציינת שההתחלה היתה "מצערת" והדבר קשור לבעיות הכלכלית והחברתית של הסניף. זאת ועוד, ד"ר גובשויב מציין את הנסיבות בהן הוקם הסניף: **"הדבר היה בעתו, כי מזמן היה מורגש בארץ צורך של קלוב פועלים ספורטיבי מיוחד לפועלים. וההכרה בדבר ארגון מיוחד של פועלים לשם ספוק צרכיהם הספורטיביים חדרה יותר ויותר ללבות הפועלים. כי רוב הפועלים לא מצאו את מקומם בשירות 'המכבי'. לא כאן המקום לעמוד על הסבות שגרמו לכך אבל זוהי עובדה"**.³⁵ כלומר, העדות של גובשויב מחזקת את דבריו של עשני, כי המועדון צמח "מלמטה" מתוך התארגנות של חברים-פועלים שהרגישו את הצורך במועדון ספורט משלהם המנותק מ"המכבי", בדומה למועדוני ספורט של פועלים נפרדים שקמו באותה תקופה באירופה והיו רשומים תחת ארגון הסאס"י.

5- העלייה הרביעית והתבססות הקלוב הספורטיבי של "הפועל" תל אביב 1925

תולדות היישוב ידעו תנודות חריפות ומעברים תכופים מגיאות לשפל וחוזר חלילה, אך בשום תקופה לא היו התפוכות קיצוניות כמו בשנות העלייה הרביעית. בסוף שנת 1923 ובתחילת שנת 1924 שרר בארץ-ישראל משבר כלכלי וחברתי, והנה, באמצע שנת 1924 החלה תקופה קצרה של גיאות כלכלית שנמשכה כשנה וחצי. העלייה

²⁹ עשני אברהם, "דבר", 16.3.1936, "לתולדות 'הפועל' תל אביב", עמוד 9.

³⁰ בן-גד אריה (1950), "ציוני-דרך לתולדות 'הפועל' בתל-אביב", גורן כידון (אפריל-מרץ, 25-26), תל-אביב: מרכז "הפועל", עמוד 12.

³¹ פרטי-כל סניף "הפועל" חיפה (1924-1925), ארכיון מכון לבון, IV-244-874.

³² "עזנו"- הגליון הראשון של "עזנו" יצא לאור באפריל 1927, וזה הגליון היחיד שיצא לאור בשנות העשרים, תוכנו של הגליון הראשון הוקדש ברובו למאמרים רעיוניים שדנו בהיבטים של ספורט הפועלים ובהצדקה האידיאולוגית לקיומו של "הפועל".

³³ חשוב לציין, הד"ר גובשויב חתום כמזכיר ה"קלוב" על כרטיס החבר ההיסטורי שנמצא בארכיון מכון וינגייט (לעיל הערה 2).

³⁴ גובשויב משה (1927), "העבודה החינוכית ב'הפועל'", עזנו (ניסן, תרפ"ז), תל-אביב: מרכז "הפועל", עמוד 22.

³⁵ שם, שם.

הרביעית נמשכה בדיוק שנתיים: מאמצע שנת 1924 עד אמצע שנת 1926. היתה זו העליה ההמונית הראשונה בתולדות היישוב: כשישים אלף נפש (לפי נתוני הממשלה; נתוני ההנהלה הציונית היו גבוהים יותר). ערב בואה של עלייה זו מנה היישוב כ-95 אלף נפש, כלומר שתוך שנתיים הוא קיבל תוספת של שני שלישים, שיעור גידול ללא תקדים בארץ-ישראל (ולמעשה בארץ הגירה כלשהי בעולם), ובצדק היתה לו השפעה עצומה על בני הדור. שיא העלייה היה בשנת 1925 כ-35 אלף נפש, יותר מאשר בכל שנות העלייה השלישית. משקלה של האוכלוסייה היהודית מכלל התושבים בארץ עלה כתוצאה מעלייה זו מ-13.4% ל-18.4%. מקורו של נחשול העלייה, קשור באירועים שהתרחשו בפולין. שר האוצר (ולימים ראש הממשלה) הפולני לדיסלאו גראבסקי הנהיג רפורמה כלכלית, שיהודים רבים מבני המעמד הבינוני היו קורבנותיה. בבת-אחת הרגישו רבבות יהודים כי הקרקע נשמטת מתחת רגליהם, וחיפשו פתרון מידי לבעיותיהם הכלכליות בהגירה מן הארץ שהצרה את צעדיהם. ממש באותה עת חלו שינויים מרחיקי לכת בתקנות ההגירה לארצות-הברית, שהגבילו את מספר המהגרים מאירופה המזרחית שהורשו עד אז להכנס לשם. הצירוף המקרי הזה של התגברות לחץ היהודים לצאת מפולין, וצמצום האפשרות למצוא מקלט בארץ היעד העיקרית של המהגרים בעשרות השנים הקודמות- הוא שהוליד את העלייה הרביעית לארץ שזכתה לכינוי "עליית גראבסקי". תל-אביב קלטה כשליש מהעלייה, ואוכלוסייתה גדלה מ-21.5 אלף באמצע 1924 ל-40 אלף בקירוב בסוף שנת 1925. שיעור גידול ללא תקדים בתולדות ארץ-ישראל בכל התקופות, ושאוּלַי אין לו אח ודוגמה בשום עיר בעולם. זאת ועוד, התופעה הבולטת, המרשימה והמאפיינת ביותר את הגיאות הכלכלית העירונית של תקופת העלייה הרביעית היתה תנופת בניין גדולה, שהגיעה לממדים יוצאי דופן בתל-אביב: 72% מכלל הבנייה בארץ-ישראל, פרטית, ציבורית וממשלתית ו-75% מכלל ההשקעות של יהודים. ענף הבנייה והמקצועות המשרתים אותו שימשו כמקור תעסוקה עיקרי, ובהם עבדו כמחצית מכלל השכירים בעיר. הכוונה לייצור חומרי בניין, הובלתם, יישור מגרשים וסלילת רחובות וכן מסעדות וקיוסקים, שסיפקו מזון ומשקה לאלפי הפועלים שבנו את העיר. קשה להעלות על הדעת תרומה כה מכרעת של ענף כלכלי בודד להיווצרות מצב של גיאות ותעסוקה מלאה, כפי שקרה עם ענף הבנייה בתל-אביב בתקופת העלייה הרביעית.³⁶ ואכן עם התרחבות העיר תל-אביב בתקופה זאת והימצאותם בה של אלפי פועלים חוזרים הדיווחים על סניף "הפועל" תל-אביב. בפרוטוקול של סניף "הפועל" חיפה מִפְּרִוּאֵר 1925 נכתב: **"גרופלד: אני סבור שכ"א מאתנו מעריך כהוגן את חשיבות המכתב שקיבלנו מת"א. אני מדגיש שחשוב והכרחי ליצור מרכז לקלובים של הפועלים. עלינו לענות להם תשובה שתעודד אותם, ולמסור להם יחד עם זה אינפורמציה על קלובנו. אולי כדאי לנו לחייב את כניסתם למכני בתור חלק אוטונומי. שכשיהיו בתוך מכני קלובים חזקים אחדים של פועלים נוכל לגשת לסדור מרכזנו."**³⁷ כלומר, בראשית שנת 1925 עם התחלת השיקום הכלכלי בארץ-ישראל בכלל ובתל-אביב בפרט, חזרו פועלים רבים לחיות בעיר העברית בה מצאו תעסוקה וגם חידשו את העשייה הספורטיבית.³⁸ הידיעה הבאה על פעילות בסניף "הפועל" תל-אביב הופיעה בחודש יוני 1925, והפעם בעיתון הפועלים "דבר" שהחל להתפרסם לראשונה כ-11 ימים לפני כן. ב-12.6.1925 מדווח "דבר": **"בתל אביב קיימת קבוצה ספורטיבית של 'הפועל' הנחלקת לשלוש מחלקות: לאטלטיקה קלה, התעמלות וכדור רגל. מועצת פועלי יפו הקציבה בשבוע האחרון סכום חדשי לטובת הקבוצה... הגיע הזמן שועדת התרבות תיצור איזה מסגרת שהיא לקבוצות הבודדות האלו ותארגן אגודה ספורטיבית ע"י ההסתדרות."**³⁹ בראשית חודש אוגוסט (4.8.1925) נמסרת ב"דבר" ידיעה מורחבת יותר אודות ההתארגנות המחודשת של "הפועל" תל אביב: **"בימים האלה היתה אספת חברי הקלוב הספורטיבי של 'הפועל' שע"י ועדת-התרבות. הועד הזמני מסר דו"ח מפעולותיו. בוכחים הודגש בהרחבת מועצת ב"כ כל הקלובים הספורטיביים**

³⁶ גלעדי דן, נאור מרדכי (1990), **ארץ ישראל במאה העשרים, מיישוב למדינה 1900-1950**, תל-אביב: משרד הביטחון, עמודים 156-159.

³⁷ פרטי-כל סניף "הפועל" חיפה (1924-1925), ישיבת הועד מתאריך 17.2.1925, ארכיון מכון לבון, IV-244-874.

³⁸ חשוב לציין, בפרטי-כל של סניף "הפועל" חיפה, בישיבה אחרת מתאריך 3.1.1925. לוקח חלק בדיון פרידהוף, ככל הנראה מדובר באותו פרידהוף שחתום כגזבר על כרטיס החבר ההיסטורי של קלוב "הפועל" תל-אביב משנת 1923.

³⁹ חסר שם, "דבר", 12.6.1925, קבוצת ספורטיביות של פועלים, עמוד 6.

'הפועל' הקיימים בערים ובנקודות חקלאיות שונות בארץ, לשם בחינת האפשרות להקמת הסתדרות ספורטיבית 'הפועל' בתור מוסד אבטונומי בתוך ההסתדרות הכללית. על הועד החדש הוטל להוציא לפועל בעזרת ועדת התרבות. לועד נבחרו הח"ח: גבאי (ראש הקלוב), ימיני (המזכיר) וריסקינד. אליהם נספחים ב"כ הסקציות הקיימות ע"י הקלוב: כדור רגל, התעמלות, אטליטיקה קלה וכו'.⁴⁰ חשוב לציין בשלב זה, אותו יהודה גבאי שנבחר לעמוד בראש הקלוב בתל-אביב, הוא אותו יהודה גבאי שקיבל במקרה גם את פנקס החבר מספר אחד של סניף "הפועל" בחיפה. גבאי הצטרף ל"הפועל" חיפה בדיוק כשהחלו לחלק כרטיסי חבר, והתמזל מזלו לקבל את הכרטיס מספר אחד.⁴¹ מכל מקום על כרטיס החבר של יהודה גבאי ב"הפועל" חיפה (1925) נכתב כי מקצועו הוא בנאי, ועל רקע תנופת הבנייה בתל-אביב באותה תקופה מובן גם המעבר של גבאי לתל-אביב בהמשך אותה שנה. חזרה לעניינינו, בסוף חודש אוגוסט (24.8.1925) מדווח "דבר" במדור "תל-אביב" על משחק כדורגל שערכה קבוצת הכדורגל המתחדשת: **"התחרות בין 'הפועל' ו'בלפור' שהיתה בשבת נגמרה ב-1:3 לטובת בלפור.**"⁴² אם כן, שנת 1925 היא השנה בה התחילה "הפועל" תל-אביב לפעול בצורה מסודרת תחת אחריות מועצת פועלי יפו, וזאת גם השנה הראשונה בה מדווח כי האגודה קיבלה תקציב ממועצת הפועלים.

ב-27 בדצמבר 1925 הגיע לארץ-ישראל מברית-המועצות שניאור צירלין (צורי).⁴³ לפי העדויות השונות שהותיר, כיומיים לאחר הגעתו ארצה יזם צורי פגישה עם חברי מזכירות הוועד הפועל, אליהו גולומוב וי. אפטר, כדי להביא בפניהם הצעה להקמת ארגון ספורט פועלים, לדבריו: **"הנימוקים שהובאו היו: הצורך באימון גופני של החלוצים הצעירים, שאינם מורגלים בעבודה גופנית קשה וכן התנועה הספורטיבית כגורם חברתי"...** "תכנתי נתקבלה בהבנה רבה, בפרט על ידי החבר אליהו גולומוב, שבקש ממני גם ספרות מקצועית, וספקתי לו אותה. הוא הפנה אותי לוועדת התרבות המרכזית שהיו בה אז החברים שמואל יבניאלי, רחל כצנלסון-שזר ומיכאל אסף, כמזכיר ועדת התרבות. מיכאל אסף היה הקשר שביני לבין ההסתדרות... בימי חנוכה תרפ"ו אושרה הצעתי והוטל עלי ביחד עם מזכירות מארגנת להכין את המועצה המייסדת, שהתכנסה ב-15 למאי 1926 בתל-אביב."⁴⁴ כלומר, צורי שהגיע מברית-המועצות הצליח לגרום לשינוי מחשבתי אצל ראשי "ההסתדרות", והוא קיבל אישור להקים את התאגדות "הפועל" הארצית בחסות "ההסתדרות". צורי נבחר למזכיר הראשון של התאגדות "הפועל" הארצית ממועצת היסוד שנערכה בתל-אביב ב-15 למאי 1926.

לעניינינו, צורי גם חיזק ופיתח את סניף "הפועל" תל אביב על כל מחלקותיו במהלך שנת 1926. לדבריו: **"הסניף הראשון שהתחלתי לטפל בו היה בתל-אביב, בשיתוף עם מועצת הפועלים. מזכיר המועצה היה זאב פינשטיין מאיילת-השחר, שהגיש לנו עזרה מרבית. הכל פרט לתקציב כמובן."**⁴⁵ הפעילות של צורי במהלך שנת 1926, בסניף "הפועל" תל-אביב מתועדת במקורות שונים. בעיתון "דבר" נמסר: **"בקלוב הספורטיבי 'הפועל': עד עכשיו נרשמו לקלוב כ-170 חבר מגיל 18-35. הרשמת החברים תמשך עד יום ב' ... לח' צירלין בבית הפועלים חדר 16 ב', בימים א' ב' ג', בשעות 6-8 בערב."**⁴⁶; ובידיעה נוספת מדצמבר 1926, נמסר: **"ב-8 על מגרש 'הגיבור' טרייניג של קבוצת הכדורגל."**⁴⁷ פעילותו העניפה של צורי הוזכרה בספר "25 שנות הפועל" שהנפיק מרכז "הפועל" בשנת 1951:

⁴⁰ חסר שם, "דבר", 4.8.1925, בספורט, עמוד 3.

⁴¹ עדותו האישית של יהודה גבאי על קבלת כרטיס החבר מספר אחד של "הפועל" חיפה, ראו: גיל עמנואל, "שחקן 'האהלי-י. גבאי- בעל פנקס 'הפועל' מס. 1, "גורן-כידון (12), פברואר 1949, ע' 7.

⁴² חסר שם, "דבר", 24.8.1925, תל אביב (בספורט), עמוד 6.

⁴³ צורי שניאור, "יובל לעליית טובולסקי", "דבר", 29.12.1975, עמוד 12.

⁴⁴ צורי שניאור, עדות בעל-פה, 5.12.1976, ארכיון מכון לבון, NT-41, עמודים 7-8.

⁴⁵ שם, שם. ראו גם: צורי שניאור, "הפועל בראשית דרכו- זכרונות", ידיעות ותיקי "הפועל", 10.10.1986, תל-אביב: מרכז "הפועל", עמודים 3-4.

⁴⁶ חסר שם, "דבר", 13.6.1926, תל-אביב (בקלוב הספורטיבי "הפועל"), עמוד 1.

⁴⁷ חסר שם, "דבר", 28.12.1926, תל-אביב (ב"הפועל"), עמוד 4.

"בהדרכתו של הח' ש. צירלין (צורי), כמעמל ראשי של 'הפועל' בתל-אביב, גובשו החטיבות המאורגנות הראשונות להתעמלות, אתלטטיקה-קלה ולמשחקים, שתוצאותיהן לשנת 1926 סוכמו בנשף ספורטיבי."⁴⁸

6- ספורט פועלים ונוער הפעילות בסניף הנוער-העובד 1926.

עדות נוספת לחידוש פעילות הספורט בסניף "הפועל" תל-אביב בכלל ופעילות הכדורגל בפרט בתקופת העלייה הרביעית אנו מוצאים ביומן סניף הנוער-העובד בתל-אביב. קודם נציין כי, לידתה של הסתדרות הנוער-העובד בימי העלייה הרביעית. הנוער-העובד התחיל להתארגן בתל-אביב בשלהי שנת 1924, כאשר לעיר הגדלה של אותם הימים הגיעו עשרות ילדי פועלים מעולי העלייה הרביעית ונערים רבים שעלו בכוחות עצמם, באותה תקופה ארצה. הפריחה הכלכלית הביאה לכך שבבתי-חרושת ובעיקר בבתי-מלאכה, הועסקו מאות נערים. תנאי העבודה היו קשים- והניצול רב. הנערים העובדים החליט להתארגן. תחילה היו התארגנויות נפרדות, אך עם הזמן נוצרו קשרים בין הקבוצות, ובסוכות תרפ"ה (אוקטובר 1924) נערכה בתל-אביב פגישה של נציגי 150 נערות ונערים עובדים. פגישה זו נחשבת למועד ייסודה של הסתדרות הנוער-העובד.⁴⁹ הקמתה של ההתאגדות הארצית של "הפועל" במאי 1926, נעשתה בזיקה ברורה לנוער-העובד. מועצת היסוד התקיימה בצריף הנוער-העובד בתל אביב. בין המשתתפים במועצת היסוד היו שלושה נציגים של הנוער-העובד והבולט שבהם- דוד כהן. התקנון הזמני שנקבע במועצת היסוד קבע מפורשות כי "ההתאגדות מתקשרת עם הסתדרות 'הנוער העובד' לשם עבודה ספורטיבית חזקה."⁵⁰ במגרש המסדרים של סניף הנוער-העובד בגן-מאיר בתל-אביב התעמלו קבוצות של "הפועל" ושיחקו כדורגל, למעשה עקב מיקומו המרכזי של גן-מאיר בתל-אביב ניתן לומר כי באותה תקופה של חורף 1925-1926 שימש המקום להתכנסויות של כדורגל פועלי. משחקים אלה מתועדים ביומן סניף הנוער העובד בתל אביב החל מחודש ינואר 1926. כך למשל, בשבת (23.1.1926), מדווח על משחק כדורגל בו "השתתפו 20 חברים ועל שיעור הקבוצה הספורטיבית לחברות בה השתתפו כ-25 חברות"; יום חמישי (4.2.1926); "משחק בכדור רגל השתתפו 14 חברים";⁵¹ שני מכתבים מחודש יולי 1926, ששלח שניאור צורי לעיריית תל אביב, מבהירים היטב את הקשר הגורדי בין הפעילות הספורטיבית ב"הפועל" ובנוער-העובד באותה התקופה. במכתב הראשון (21.6.1926) נרשם: "הצורך החיוני במגרש ספורטיבי בשביל קלוב 'הפועל' הולך וגודל ביחוד בזמן האחרון כשרבה ההתענינות מצד הקהל ותכן הספורט הולך ומתענף. הקלוב שלנו בתל-אביב מונה 2 פלוגות- האחת בת 300 חבר- פלוגת מבוגרים, והשנייה- בת 400 חבר- פלוגת הנוער העובד. אין לנו מקום בשביל סדור השעורים הכלליים בחנוך הגופני ומשחקים. הננו נאלצים, איפוא, לבקשכם לשים לב מיד לבקשתנו זו להקציע לנו את המגרש בנוודיה ע"י רחוב הכרמל או חלק ממנו, למטרות שבארנו לכם." ובמכתב השני (30.6.1926) נרשם: "הסתדרות 'הפועל' המונה שלוש מאות חברים-פועלים מבוגרים וארבע מאות נערים עובדים אשר מגמתה לתת חנוך גופני להמוני הפועלים העברים בתל-אביב. סובלת עד היום מחוסר אולם מתאים לעבודה."⁵²

7- הקמת הארגון הארצי והצטרפותה של הפועל תל אביב מאי-אוגוסט 1926

חבלי הלידה של אגודת "הפועל" היו ממושכים. חלפו כשנתיים וחצי מאז הופיע המונח "הפועל" בתל-אביב עד הקמתה של אגודה ארצית בשם זה. השלב המכריע ממה שהיה ספורט פועלים קהילתי-לוקלי לספורט פוליטי כל-ארצי התרחש ב-15 במאי 1926. ביום הזה התכנסו בצריף הנוער-העובד בתל-אביב נציגי אגודות הספורט

⁴⁸ גיל עמנואל, גלישינסקי יעקב, רואי אליעזר (1952), 25 שנות "הפועל", תל-אביב: מרכז "הפועל", עמוד 6.

⁴⁹ חכלילי בנימין (1989), "הנוער העובד- תנועת הנוער הגדולה והמגוונת ביותר", בתוך: בתוך: מרדכי נאור (עורך), תנועות הנוער -1960

1920, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמודים 37-38.

⁵⁰ דין וחשבון- המועצה הספורטיבית לארגון התנועה הספורטיבית של הפועלים העברים בא"י, שהתקיימה בשבת, 15 במאי 1926, בצריף הנוער העובד בתל-אביב, ארכיון מכון וינגייט, תיק 84-09.1.

⁵¹ ארכיון מכון לבון, יומן סניף הנוער-העובד בתל-אביב (1925)- IV-213-211.

⁵² צורי שניאור, מכתבים לעיריית תל-אביב ארכיון ומועצת פועלי יפו, 1926, מכון לבון, IV-244-216.

המקומיות, נציגי הוועד הפועל של ההסתדרות, נציגי הנוער העובד ונציגי ועדת התרבות של הוועד הפועל של ההסתדרות, והתקיימה ישיבת היסוד של ההתאגדות הארצית לתרבות גופנית "הפועל" שפעלה בחסות "ההסתדרות", וכך התחילה הפוליטיזציה של הספורט העברי בארץ-ישראל. המציאות הפוליטית-חברתית שנוצרה בארץ-ישראל בשנות העשרים, סתרה את שאיפת "מכבי העולמי" בכלל וארגון "מכבי" בישראל בפרט. ארגון "מכבי" שראה עצמו ארגון א-פוליטי שאינו מכוון למגזר מסוים, הפך למייצג המחנה ה"אזרחי" משום שכל מי שהיה משויך למחנה הפועלי הצטרף ל"הפועל".⁵³ זאת ועוד, הקמתה של התאגדות "הפועל" הארצית נבעה מתוך זיקה מודעת לאינטרנציונל הסוציאליסטי, והתאגדות "הפועל" אכן הפכה לחברה באינטרנציונל ספורט הפועלים (סאס"י) זמן קצר לאחר הקמתה (יולי 1927).⁵⁴ תהליך הצטרפות זה נמשך כארבע שנים מהיום בו הגו לראשונה פועלים בארץ-ישראל את רעיון קלוב "הפועל" תל-אביב, בפורים שנת 1923.

8- הצטרפות קבוצת הנוער "אלנבי" לקבוצת הכדורגל של "הפועל" תל-אביב

בחודשים הראשונים של שנת 1927 ישנם דיווחים רבים ב"דבר" אודות הפעילות בסניף "הפועל" תל-אביב בכלל ובקבוצת הכדורגל בפרט. כך למשל, מדווח ב"דבר" ב-13.2.1927 שבאגודת "הפועל" תל-אביב **נפקדו 820 חברי וחברה... בסקציות לכדור רגל של הקלוב משתתפים כמאה... הנוער העובד, אורגנו 2 קב' לכדור רגל (50)**.⁵⁵ בסוף חודש מרץ (30.3.1927), הצטרפו שחקני קבוצת הנוער "אלנבי" לשורות "הפועל" תל-אביב.⁵⁶ חלק משחקני קבוצת הנוער המצטיינת הזאת, היו קרובים בהווייתם לתנועת-העבודה והחליטו להצטרף ל"הפועל" תל-אביב.⁵⁷ על כך מעידה הרשימה שפרסמו חלק מחברי הקבוצה בעיתון "דבר": **"אנחנו, החתומים מטה- חברי הקבוצה לכדור-רגל בשם אלנבי- מצהירים בזה... נכנסים לשורות 'הפועל' וקושרים את עמדתנו עם תנועת הפועלים המאורגנת בהסתדרות הכללית... סיסמת הספורט בארץ, כמו כל העולם, צריכה להיות: ספורט לשם הבראה גופנית ורוחנית! על כן אנו רואים את מקומנו בהתאגדות לתרבות גופנית 'הפועל'. אנו קוראים את כל הנוער העוסק בספורט להתקשר עם תנועת הספורט של הפועלים והנוער העובד בא"י, המאורגנים בתוך ההסתדרות הכללית**.⁵⁸ הצטרפותם של השחקנים הצעירים מקבוצת "אלנבי" אכן תרמה רבות להתקדמות מחלקת הכדורגל של "הפועל" תל-אביב מבחינת ההצלחה הספורטיבית, ובשנת 1928 זכתה "הפועל" תל-אביב בגביע הארץ-ישראלי, אך זהו כבר חלק מסיפור אחר.

סיכום

לספורט במאה העשרים, תפקידים רבים ומגוונים המאפשרים לנו התבוננות בחברות שונות על מנת לחשוף תשתיות עומק בחברה, תשתיות שאינן חשופות תמיד לעינם של אלה העוסקים בהיסטוריה פוליטית, צבאית או כלכלית. עממיותו של הספורט והתאמתו לרוב שכבות האוכלוסייה, מאפשרות עיון מקיף בחברה הנחקרת. כלומר כפי שכתבנו בראשית הדברים מאמר זה בא להאיר את שנותיה הראשונות של "הפועל" תל-אביב, נסיבות הקמתה ואופייה האידיאולוגי כמועדון ספורט עצמאי. במהלך המאמר תיארו את תהליך להקמתו של הקלוב הספורטיבי "הפועל" תל-אביב בשנת 1923. בתהליך ההקמה חברו התיאוריה של "ספורט הפועלים" שהביאו עמם עולי העלייה

⁵³ קאופמן חיים (1996), "ייסודה של התאגדות הספורט הפועל", **קתדרה** 80, עמוד 149.

⁵⁴ ראו להרחבה: קאופמן חיים (1995), 'הזיקה הרעיונית בין ספורט הפועלים לבין התאגדות "הפועל"', **בתנועה**, ג, 1, עמודים 56-76.

⁵⁵ חסר שם, "דבר", 13.2.1927, בהתאגדות לתרבות גופנית "הפועל", עמוד 3.

⁵⁶ אודות הצטרפות קבוצת "אלנבי" ל"הפועל" תל-אביב ישנם מקורות רבים שונים וסותרים, ראו למשל: פוליאקוב שלמה (1950), "לפני 25 שנה נוסדה קבוצת כדורגל 'אלנבי'", **גורן-כידון** (פברואר 1950, 24), עמוד 13; בית-הלוי נחום, "פרשת הגביע הארץ-ישראלי לכדורגל", **ספורט לעם- שבועון לספורט ותרבות-הגוף**, 30.3.1952, עמוד 4; ברנר יזהר, "אלופי 1957", **כדורגל** (ירחון), מאי 1957, עמודים 3-6.

⁵⁷ מספר שחקנים לא מבוטל ובולט באיכותו לא חתם על העצומה בעלת האופי הפוליטי המובהק, וביניהם משה מאייר, אחיו מוטקה מאייר, אברהם נודלמן, אמנון חרל"פ ועוד.

⁵⁸ מכתבים למערכת (הצהרה), "דבר", 3.4.1927, עמוד 3.

השלישית מאירופה עם המצב הכלכלי בארץ-ישראל. המיתון הכלכלי של שנת 1923 הביא את הפועלים לשעות פנאי אותן ניצלו למשחק בכדורגל, אבל גם נתנו להם את הזמן והתעוזה להתארגן כארגון ספורט נפרד של פועלים. התחזקות הבורגנות היהודית, בעקבות העלייה הרביעית במחצית שנות העשרים, חידדה את המודעות ואת סימון הגבולות המעמדיים. ואכן בימי העלייה הרביעית סניף "הפועל" תל-אביב מגבש את פעילותו העניפה בכמה ענפי ספורט, ובמרכזם ענף הכדורגל. גידול מספר הפועלים בעיר עלה, והם מצאו את מקומם במסגרת "הפועל", במנותק מהסתדרות "מכבי" שזוהתה עם הבורגנות. לסניף "הפועל" בתל-אביב היה מקום מרכזי גם בהקמת ההתאגדות הארצית "הפועל" בארץ-ישראל. הישיבה בה הוכרז על יסוד התאגדות "הפועל" (מאי 1926) התקיימה בצריף הנוער-העובד, מקום מרכזי לפעילות של "ספורט פועלים" ומשחקי כדורגל פועלי באותה עת. חלפו כמעט שלוש שנים (מרץ 1923 - מאי 1926) מהיום בו הגו לראשונה פועלים עברים בארץ-ישראל את רעיונו של קלוב "הפועל" תל-אביב, ועד ליום בו הוקמה ההתאגדות הארצית "הפועל" בתל-אביב. בשנים ההן, שנות העלייה השלישית והרביעית נוצר המסד לחברה ולתרבות הישראלית. תרומת מאמר זה היא הצגת התפתחות סניף "הפועל" תל-אביב, לו יש מניות רבות בתרבות הספורט הישראלית לאורך עשרות שנים.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

ארכיונים

ארכיון מכון לבון לחקר "תנועת העבודה" – ארכיון העבודה :

- צורי שניאור, עדות בעל-פה, 5.12.1976, ארכיון מכון לבון, NT-41.
  - פרטי-כל סניף "הפועל" חיפה (1924-1925), ארכיון מכון לבון, IV-244-874.
  - ארכיון מכון לבון, יומן סניף הנוער-העובד בתל-אביב (1925) - IV-213-211.
  - צורי שניאור, מכתבים לעיריית תל-אביב ארכיון ומועצת פועלי יפו, 1926, מכון לבון, IV-244-216.
- ארכיון מכון וינגייט לחינוך גופני וספורט על-שם צבי נשרי :
- כרטיס החבר של אברהם עשני- קלוב ספורטיבי הפועל (1923), ארכיון מכון וינגייט, תיק 91-09.1.
  - דין וחשבון- המועצה הספורטיבית לארגון התנועה הספורטיבית של הפועלים העברים בא"י, שהתקיימה בשבת, 15 במאי 1926, בצריף הנוער העובד בתל-אביב, ארכיון מכון וינגייט, תיק 1.09-84 ;

עיתונות יומית

- עיתון "דבר" : 24.4.1925 (ע' 6) ; 12.6.1925 (ע' 6) ; 4.8.1925 (ע' 3) ; 13.6.1926 (ע' 1) ; 28.12.1926 (ע' 4) ; 13.2.1927 (ע' 3) ; 3.4.1927 (ע' 3) ; 16.3.1936 (ע' 9) ; 29.12.1975 (ע' 12).
- עיתון "הארץ" : 4.4.1924 (ע' 3).

פרסומי התאגדות "הפועל"

- בן-גד אריה (1950), "ציוני-דרך לתולדות 'הפועל' בתל-אביב", גורן כידון (אפריל-מרץ, 25-26), תל-אביב : מרכז "הפועל", עמוד 12.
- בית-הלוי נחום, "פרשת הגביע הארץ-ישראלי לכדורגל", ספורט לעם- שבועון לספורט ותרבות-הגוף, 30.3.1952, עמוד 4.

- בניהו מאיר (1950), "מימיו הראשונים של 'הפועל' בתל-אביב", **גורן כידון** (אפריל-מרץ, 25-26), תל-אביב: מרכז "הפועל", עמוד 12.
- גובשיוב משה (1927), "העבודה החינוכית ב'הפועל', " **עזנו** (ניסן, תרפ"ז), תל-אביב: מרכז "הפועל", עמוד 22.
- גיל עמנואל, גלישינסקי יעקב, רואי אליעזר (1952), **25 שנות "הפועל"**, תל-אביב: מרכז "הפועל", עמוד 6.
- פוליאקוב שלמה (1950), "לפני 25 שנה נוסדה קבוצת כדורגל 'אלנבי', " **גורן-כידון** (פברואר 1950, 24), עמוד 13.
- צורי שניאור, "הפועל בראשית דרכו- זכרונות", **ידיעות ותיקי הפועל** (2-3), 10.10.1986, תל-אביב: מרכז "הפועל", עמודים 3-4.

ספרות משנית

- אבן שושן צבי (1966), **תולדות תנועת הפועלים בא"י**, ב', תל-אביב: עם עובד.
- בן- ישראל טלי (2010), **מהלכה למעשה- סיפורה של תרבות הגוף בתרבות הארץ-ישראלית**, תל אביב: מכון מופ"ת.
- בן-פורת אמיר (2007), **מרקס באנפילד - מבוכתו של הקשר השמאלי**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בלקינג, די' (2002), "מרכסיזם מול יהדות השרירים: הספורט היהודי בפולין", **בתנועה** (ו), עמודים 149-159.
- ברנר יזהר, "אלופי 1957", **כדורגל- ירחון מצויר** (4), מאי 1957, עמודים 3-6.
- גיל עמנואל, **פרקים לתולדות תנועת ספורט הפועלים היהודים באירופה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם**, נתניה: מכון וינגייט, 1977.
- גלילי יאיר, קאופמן חיים, דיווחים על משחקי כדורגל בעיתונות העברית בתקופה העו"תמאנית ובראשית התקופה המנדטורית (1906-1928), קשר (45), תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, 2013, עמודים 32-40.
- גלילי יאיר, קאופמן חיים (2009), ספורט, אידיאולוגיה ציונית ומדינת ישראל, **סוגיות חברתיות בישראל**, 8, עמודים 10-31.
- גלעדי דן (1973), **היישוב בימי העלייה הרביעית, בחינה כלכלית ופוליטית**, תל-אביב: עם עובד.
- גלעדי דן, נאור מרדכי (1990), **ארץ ישראל במאה העשרים, מיישוב למדינה 1900-1950**, תל-אביב: משרד הביטחון, עמודים 139-140.
- גלילי יאיר, חריף חגי (2004), "ספורט ופוליטיקה בארץ-ישראל, 1918-1948: הכדורגל כמראה המשקפת את היחסים בין היהודים לבין הבריטים, **בתנועה** 7 (1-2), עמודים 56-78;
- גרטמן אייל (2006), "האדם המשחק: ספורט וההיסטוריון", בתוך: זדוף נועם, חותם יותם, שמידט מתיאס (עורכים), **היסטוריה כשליחות אסופת מאמרים לכבודו של משה צימרמן במלאת לו ששים** (עמודים 68-70), ירושלים: מאגנס.
- גרטמן אייל (2006), "לאן הלכו 'הכוח' ו'בר כוכבא': עולי מרכז אירופה בספורט הישראלי", בתוך: חותם יותם, צימרמן משה (עורכים), **בין המולדות: היקים במחוזותיהם** (עמודים 265-269), ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- דה-פריס דוד (1999), **אידיאליזם וביורוקרטיה: שורשיה של חיפה האדומה**, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חכלילי בנימין (1989), "הנוער העובד- תנועת הנוער הגדולה והמגוונת ביותר", בתוך: בתוך: מרדכי נאור (עורך), **תנועות הנוער 1920-1960** (עמודים 39-48), ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

- קאופמן חיים (1993), 'הפועל' בתקופת המנדט (1923-1936), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- ----- (1995), הזיקה הרעיונית בין ספורט הפועלים לבין התאגדות הפועל בתקופת המנדט, **בתנועה ג'** (1), עמודים 56-76.
- ----- (1996), ייסודה של התאגדות הספורט הפועל, **קתדרה** 80, עמודים 110-122.
- ----- (1998), "אגודות הספורט הציוניות- מספורט לאומי לספורט פוליטי", **זמנים**, 63, עמודים 81-91.
- ----- (2006), היסטוריה של הספורט: ישראל מול העולם, **דינמי און ליין**, 19.
- ----- (2007), "הספורט היהודי, הארץ-ישראלי והישראלי- בין לאומיות לבין פוליטיות". בתוך: גור-זאב אילן, לידור רוני (עורכים), **ספורט- ערכים ופוליטיקה** (עמודים 113-130), חולון: רכגולד.
- פז ישראל, "הספורט בעיתונות הכתובה בארץ-ישראל ובמדינת ישראל", בתוך: קאופמן חיים וחגי חריף (עורכים), **תרבות הגוף והספורט בישראל במאה העשרים** (עמודים 343-362), ירושלים: יד יצחק בן- צבי ומכון וינגייט, עמוד 345.
- צחור זאב (1982), **בדרך להנהגת היישוב: ההסתדרות בראשיתה**, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- Gechman R., (1999), "Socialist Mass Politics through Sport: The Bund's Morgenshtern in Poland 1926-1939", **Journal of Sport History**, Pp 326-352.
- Keys Barbara (2003), Soviet Sport and Transnational Mass Culture in the 1930s, **Journal of Contemporary History**, 38 (3), Pp. 413-434.
- Riordan James (1996), "Introduction", in: A. Kruger and J. Riordan (Eds.) **the Story of Worker Sport** (Pp. vii), Champaign, IL: Human Kinetics
- Riordan James (1996), Worker Sport within a Worker State: The Soviet Union, in: A. Kruger and J. Riordan (Eds.), **the Story of Worker Sport** (Pp. 43-65), Champaign, IL: Human Kinetics.
- Roberts G.C., (1973), "the Rise of European and Its Effect on the Pattern of Physical Education and Sport", in: E.F. Zeigler (Ed.) **History of Sport and Physical Education to 1900** (Pp. 310-313), Champaign, IL, 1973.